В. П. Красней

Беларуская мова ў табліцах і схемах

Для школьнікаў

8-е выданне

Мінск • «Аверсэв» • 2020

Дзеяслоў як часціна мовы

Агульнае граматычнае значэнне	Абазначае дзеянне ці стан: – фізічнае дзеянне: будаваць, шыць; – рух: ісці, ехаць, бегчы; – адносіны: любіць, паважаць; – стан: спаць, маўчаць, вечарэе
Адказвае на пытанні	што рабіць? → чытаць, спяваць, радавацца; што зрабіць? → прачытаць, заспяваць
Марфалагічныя прыметы	Змяняецца па ладах, часах, асобах, ліках, родах (у прошлым часе і ўмоўным ладзе): пайшоў, пайшоў бы, пайдзі; чытаю, чытаў, прачытаю; пішу, пішаш, піша; пішу — пішам; чакаў, чакала. Дзеясловам уласцівы катэгорыі трывання і стану (вывучыў – вучыў; слаўлю працу, праца славіцца)
Сінтаксічная роля	Асноўная функцыя — роля выказніка: Сінее валошка. Інфінітыў можа з'яўляцца любым членам сказа

Формы дзеяслова

Асабовыя формы (што робіць? што рабіў? што зробіць? што рабілі? што будзе рабіць? што зрабіў бы?) **спрагальныя зменныя формы**		**Неазначальная форма** (што рабіць? што зрабіць?) **неспрагальная нязменная форма**	
чытае чытай чытаў бы	змяняюцца па ладах	хачу чытаць хацеў чытаць хацеў бы чытаць	не змяняецца па ладах
чытаем чыталі будзем чытаць	змяняюцца па часах	хочам чытаць хацелі чытаць захочам чытаць	не змяняецца па часах

© ТДА «Аверсэв»

Асабовыя формы	
чытаю чытаеш чытае	змяняюцца па асобах
чытае чытаюць	змяняюцца па ліках

Неазначальная форма	
хачу чытаць хочаш чытаць хоча чытаць	не змяняецца па асобах
хоча чытаць хочуць чытаць	не змяняецца па ліках

Дзеепрыметнік

неспрагальная зменная форма (змяняецца па родах, ліках, склонах)

Дзеепрыслоўе

неспрагальная нязменная форма

• Усім формам дзеяслова характэрны катэгорыі трывання: квітнелі — расквітнелі, квітнець — расквітнець, дзеючы парламент — авеяны славай парламент, чытаючы кнігу — прачытаўшы кнігу.
• Катэгорыя стану ўласціва асабовым формам (Янка чытае кнігу — кніга чытаецца Янкам), дзеепрыметніку (квітнеючы сад — прачытаная кніга), дзеепрыслоўю (толькі форма незалежнага стану: спяваючы песню)

Безасабовыя дзеясловы

Значэнне	Марфалагічныя асаблівасці	Сінтаксічная роля
Выражаюць дзеянне, якое адбываецца як бы стыхійна, само па сабе, без утваральніка, абазначаюць: 1) з'явы прыроды: світае, марозіць; 2) фізічны і псіхічны стан: нездаровіцца, думаецца; 3) магчымасць, неабходнасць: давялося (ехаць), удаецца (зрабіць); 4) дзеянне стыхійнай сілы: шанцуе, нясе, цягне (у лес)	Не змяняюцца па асобах, родах, ліках. У абвесным ладзе маюць форму 3-й асобы адзіночнага ліку для цяперашняга і будучага часу (вечарэе, звечарэе), форму ніякага роду для прошлага часу (вечарэла). Могуць мець форму ўмоўнага ладу і інфінітыва: світала б, пачало світаць	Выступаюць у ролі выказніка ў безасабовых сказах: Паволі світала. Пры іх няма і не можа быць дзейніка

© ТДА «Аверсэв»

Пераходныя і непераходныя дзеясловы

Пераходныя	Непераходныя
Абазначаюць дзеянне, якое накіравана (пераходзіць) на іншы прадмет, выражаны ў сказе назоўнікам ці займеннікам у форме: 1) вінавальнага склону: Чытаў кнігу. Я чытаў яе. 2) роднага склону, калі: а) дзеянне накіравана на частку прадмета: выпіў (што?) квас, выпіў (чаго?) квасу; б) пры дзеяслове ёсць адмоўе: чытаў (што?) кнігу, але: не чытаў (чаго?) кнігі	Абазначаюць дзеянне, якое не накіравана (не пераходзіць) на іншы прадмет: ехаць на машыне, адпачываць пасля працы. Пры іх дапаўненні маюць формы ўскосных склонаў, акрамя тых формаў, што ўжываюцца пры пераходных дзеясловах

Зваротныя і незваротныя дзеясловы

Зваротныя	Незваротныя
Дзеясловы з постфіксам -ся (-ца, -цца). Абазначаюць дзеянне, накіраванае на сам суб'ект: мыюся (г. зн. мыю сябе), вітаюцца (г. зн. вітаюць адзін аднаго, адзін суб'ект вітае другога), здзіўляцца (стан самога суб'екта), цягнуцца (знешняе дзеянне суб'екта)	Дзеясловы без постфікса -ся (-ца, -цца): працаваць, ісці
• Некаторыя дзеясловы могуць быць зваротнымі і незваротнымі: купацца — купаць (каня ў рацэ), мыцца — мыць (посуд), а іншыя — толькі зваротнымі: смяяцца, спадзявацца, ганарыцца. • Усе зваротныя дзеясловы з'яўляюцца непераходнымі	

Трыванні дзеяслова

Трыванні	Маюць формы			
	неазначальную	цяперашняга часу	прошлага часу	будучага часу
Незакончанае	пісаць	пішу	пісаў	буду пісаць
Закончанае	напісаць	—	напісаў	напішу

© ТДА «Аверсэв»

Утварэнне трыванняў дзеяслова

Трыванні	Ад чаго ўтвараюцца	Утвараюцца пры дапамозе				
		суфіксаў	прыставак	чаргавання гукаў	змены націску	ад іншых асноў
незакончанае трыванне	ад закончанага трывання	звязаць → звязваць атрымаць → атрымліваць параўнаць → параўноўваць	—	стамляць → стаміць	вы́разаць → выраза́ць вы́клікаць → выклі́каць	узяць → браць легчы → класціся
закончанае трыванне	ад незакончанага трывання	рашаць → рашыць грукаць → грукнуць	бялець → пабялець рэзаць → адрэзаць	зніжаць → знізіць	адкіда́ць → адкі́даць вымяра́ць → вы́мераць	шукаць → знайсці гаварыць → сказаць

• Асобныя дзеясловы паслядоўна далучаюць прыстаўкі і суфіксы, утвараючы ступенныя пераходы з аднаго трывання ў другое: біць — абабіць, абабіць — абабіваць, абабіваць — наабабіваць. Такі спосаб называецца ступенным утварэннем трыванняў.

• Некаторыя дзеясловы маюць толькі адну форму трывання: сядзець, існаваць, настаўнічаць, важнічаць (незакончанае трыванне), ачнуцца, пабалаваць (закончанае трыванне). Гэта няпарныя дзеясловы, або аднатрывальныя.

• Некаторыя дзеясловы ў кантэксце могуць выступаць са значэннем як незакончанага, так і закончанага трывання: Няпроста даследаваць архаічныя моўныя з'явы. Здолеў даследаваць архаічныя моўныя з'явы. Такія дзеясловы адносяцца да двухтрывальных

© ТДА «Аверсэв»

Спражэнне дзеясловаў

Спражэнне — гэта змяненне дзеясловаў па асобах і ліках. У залежнасці ад асабовых канчаткаў вылучаюцца два спражэнні.

Асоба	I спражэнне		II спражэнне	
	адз. л.	мн. л.	адз. л.	мн. л.
1-я	-у (-ю)	-ём (-ом), -ем, -ам	-у (-ю)	-ім (-ым)
2-я	-еш (-эш), -аш	-еце, -аце (-яце)	-іш (-ыш)	-іце (-ыце)
3-я	-е (-э), -а	-уць (-юць)	-іць (-ыць)	-аць (-яць)

Спражэнні дзеясловаў вызначаюцца па неазначальнай форме

I спражэнне	II спражэнне
1. Аднаскладовыя дзеясловы на -іць (-ыць): біць, ліць, выць, шыць.	1. Дзеясловы з інфінітывам на -іць (-ыць) (за выключэннем аднаскладовых): помніць, бяліць, касіць, важыць.
2. Усе іншыя на -аць (-яць), -эць (-ець), -нуць, -ці, -чы	2. Дзеясловы *гнаць*, *залежаць*, *вярцець*, *цярпець*, *ненавідзець*

Рознаспрагальныя дзеясловы

(часткова змяняюцца паводле I і часткова паводле II спражэння)

Асоба	бегчы		есці		даць	
1-я	бягу	бяжым	ем	ядзім	дам	дадзім
2-я	бяжыш	бяжыце	ясі	ясце	дасі	дасце
3-я	бяжыць	бягуць	есць	ядуць	дасць	дадуць

© ТДА «Аверсэв»

Лады дзеяслова

Катэгорыя ладу выражае адносіны дзеяння да рэчаіснасці.

Асаблівасці	Абвесны лад	Умоўны лад	Загадны лад
Значэнне	абазначае дзеянне, якое адбываецца, адбывалася, будзе адбывацца: нашу, насіў, буду насіць	абазначае дзеянне пажаданае ці магчымае, якое адбываецца пры пэўных умовах: насіў бы, насілі б	выражае пабуджэнне да дзеяння, загад, патрабаванне, заклік, параду, просьбу: насі, насіце, шукай, рэж
Утварэнне	аснова цяперашняга часу + асабовыя канчаткі вяз-уць + у → вязу, вяз-уць + еш → вязеш, вяз-уць + е → вязе і г. д.	форма прошлага часу + часціца бы (б): м. р. пайшоў + бы → пайшоў бы, ж. р. пайшла + б → пайшла б, н. р. пайшло + б → пайшло б, мн. л. пайшлі + б → пайшлі б	асновы цяперашняга часу + -і, -ы, □: вяз-уць + і → вязі, рэж-уць + □ → рэж□, бяр-уць + ы → бяры, чыта-юць (чытай'-уць) → чытай□; 2-я асоба мн. л. — форма 2-й асобы + -це: вязіце, бярыце
Маюць формы	часу, асобы, ліку	роду, ліку	асобы, ліку

! Дзеясловы аднаго ладу часам ужываюцца ў значэнні іншага:
- абвеснага — у значэнні загаднага: Едзем на экскурсію! Няхай яны прыедуць.
- умоўнага — у значэнні загаднага: Адпачыў бы ты пасля такой працы.
- загаднага — у значэнні ўмоўнага: Куды ні глянь — усюды кіпіць праца.

© ТДА «Аверсэв»

Часы дзеясловаў

Час — граматычная катэгорыя, якая выражае адносіны дзеяння да моманту гутаркі.

Цяперашні	Прошлы	Будучы
дзеянне адбываецца ў момант гутаркі	дзеянне адбывалася ці адбылося да моманту гутаркі	дзеянне адбудзецца пасля моманту гутаркі
іду, спяваю, радуюся	ішоў, спяваў, радаваліся	будзем ісці, спяваць, радавацца

! Акрамя асноўных значэнняў формы часу могуць ужывацца ў іншых значэннях:

- цяперашні час: а) у значэнні прошлага (І часта ў добрую пагоду ідзе Міхал дамоў з абходу.); б) у значэнні будучага (Ты летам ідзеш у паход?);
- будучы: а) у значэнні прошлага (Міхал падыдзе і прыстане, і лаву жыцейка агляне... рукою лёгенька пагладзіць, нібы сынка свайго малога, і ў сэрцы дзякаваў ён Бога.); б) у значэнні цяперашняга (Папрашу захоўваць цішыню.);
- прошлы — у значэнні будучага (Ну, я пайшоў, бо час ужо позні.)

Змяненне дзеясловаў

Асоба	Цяперашняга і будучага часу	
	адзіночны лік	множны лік
1-я	(што раблю?) чытаю, (што зраблю?) пачытаю	(што робім?) чытаем, (што зробім?) пачытаем
2-я	(што робіш?) чытаеш, (што зробіш?) пачытаеш	(што робіце?) чытаеце, (што зробіце?) пачытаеце
3-я	(што робіць?) чытае, (што зробіць?) пачытае	(што робяць?) чытаюць, (што зробяць?) пачытаюць

Прошлага часу	
адзіночны лік	множны лік
м. р.: чытаў□, пачытаў□	усе роды: чыталі, пачыталі
ж. р.: чытала, пачытала	
н. р.: чытала, пачытала	

© ТДА «Аверсэв»

Станы дзеяслова

Стан — граматычная катэгорыя, якая выражае адносіны паміж дзеяннем і суб'ектам дзеяння, а таксама паміж дзеяннем і аб'ектам дзеяння.

Незалежны стан	Залежны стан
Дзеясловы абазначаюць дзеянне, накіраванае на аб'ект. Суб'ект пры дзеясловах незалежнага стану з'яўляецца дзейнікам: Вучні чытаюць кнігу. Да незалежнага стану адносяцца: 1) пераходныя дзеясловы: будаваць, любіць, касіць і пад.; 2) непераходныя дзеясловы без постфікса -ся: спаць, гандляваць, бегчы, замярзаць, світаць і інш.; 3) зваротныя дзеясловы, якія заўсёды ўжываюцца з постфіксам -ся: баяцца, смяяцца	Дзеясловы абазначаюць дзеянне, накіраванае на суб'ект. Суб'ект пры дзеясловах залежнага стану з'яўляецца дапаўненнем: Кніга чытаецца вучнямі. Да залежнага стану адносяцца: 1) зваротныя дзеясловы, што ўжываюцца ў пасіўных канструкцыях і спалучаюцца з творным утваральніка дзеяння (суб'екта): карціна пішацца мастаком; 2) дзеепрыметнікі, якія спалучаюцца з творным суб'екта: карціна напісана мастаком

Правапіс НЕ (НЯ) з дзеясловамі

Разам	Асобна
1) калі без не (ня) дзеяслоў не ўжываецца: нездаровіцца, непакоіць, няволіць, няможацца; 2) у дзеясловах з прыстаўкай неда-, якая абазначае неадпаведнасць патрэбнай норме: недалічваць (мець менш, чым патрэбна), недаважыць (наважыць менш, чым трэба)	У іншых выпадках не пішацца асобна: не бачыў, не бачу

! Дзеясловы з прыстаўкай неда- патрэбна адрозніваць ад дзеясловаў з прыстаўкай да-, якія абазначаюць не даведзенае да канца дзеянне і перад якімі ўжываецца часціца не: не даехаў дадому, не дачытаў пісьмо і да т. п.

© ТДА «Аверсэв»

Спосабы ўтварэння дзеясловаў

Спосаб утварэння	Утваральная аснова ці слова	Словаўтваральны сродак	Вытворнае слова
Суфіксальны	абед фінансы	абед + а фінанс + ава(ць)	абедаць фінансаваць
Прыставачны (прэфіксальны)	ламаць ляцець	аб + ламаць за + ляцець	абламаць заляцець
Прыставачна-суфіксальны	новы бліскаць	ад + нов + і(ць) па + бліск + ва(ць)	аднавіць пабліскваць
Постфіксальны	касіць мыць	касіць + ца мыць + ца	касіцца мыцца

Правапіс суфіксаў дзеясловаў

Умова	Суфікс	Прыклады
1-я асоба адзіночнага ліку канчаецца на -ую (-юю): святкую, будую, малюю →	-ава- (-ява-)	у: інфінітыве: святкаваць, будаваць, маляваць; пр. ч.: святкаваў, будаваў, маляваў
Перад суфіксам збег зычных з апошнімі л, н, р →	-іва- (-ыва-)	у: інфінітыве: стрымліваць; цяп. ч.: падыгрываю; пр. ч. запэўніваў
Перад суфіксам адзін зычны ці збег зычных, але з апошнімі не л, н, р →	-ва-	у: інфінітыве: спісваць; цяп. ч.: выгортваю; пр. ч.: высвістваў

Марфалагічны разбор дзеяслова

Парадак разбору

1. Часціна мовы. Агульнае значэнне.
2. Пачатковая форма.

© ТДА «Аверсэв»

3. Марфалагічныя прыметы:
а) нязменныя: пераходны ці непераходны, зваротны ці незваротны, трыванне, спражэнне;
б) зменныя: лад, лік, час, асоба (калі ёсць), род (калі ёсць).
4. Сінтаксічная роля.

Узор разбору

Поле пералівалася мяккімі хвалямі залацістага жыта.

Пералівалася — дзеяслоў, абазначае дзеянне.

Пачатковая форма *пералівацца*, непераходны, зваротны, залежнага стану, незакончанага трывання, I спражэння, ужыты ў форме абвеснага ладу, адзіночнага ліку, прошлага часу, ніякага роду.

У сказе з'яўляецца выказнікам.

© ТДА «Аверсэв»